TOG‘ VA TOG‘ OLDI HUDUDLARDA IQLIMNING TURIZM FAOLIYATIGA TA’SIRI (BAXMAL TUMANI MISOLIDA)

M.A. Xudoynazarova
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti, tayanch doktorant
mavludaxudoynazarova03@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada tog‘ va tog‘ oldi hududlarda iqlim sharoitining turizm faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishdagi ahamiyati Baxmal tumani misolida tahlil qilingan. Havo harorati, atmosfera yog‘inlari, nisbiy namlik, shamol va quyosh radiatsiyasi kabi meteorologik elementlarning turistlarning termik qulayligi, turistik faoliyat davomiyligi hamda mavsumiyligiga ta’siri yoritilgan. Baxmal tumanining murakkab relyefi va balandlik mintaqalanishi hududda turli turistik faoliyat turlarini rivojlantirish uchun differensial iqlimiy sharoit yaratishi asoslangan. Mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili hududning tabiiy geografiyasi va turistik salohiyati o‘rganilgan bo‘lsa-da, iqlim omillarining turizm faoliyatiga kompleks ta’sirini maxsus baholash zarurligini ko‘rsatdi. Tadqiqot natijasida turistik faoliyatni fasllar va balandlik mintaqalari bo‘yicha rejalashtirish, iqlim-turizm indekslaridan hamda geografik axborot tizimlaridan foydalanishning ilmiy-amaliy ahamiyati asoslab berildi.*

Kalit so‘zlar. *tog‘ turizmi, iqlim, Baxmal tumani, turizm faoliyati, iqlimiy qulaylik, rekreatsiya, balandlik mintaqalanishi, turistik resurslar.*

Kirish. Turizmning hududiy tashkil etilishi ko‘p jihatdan tabiiy-geografik sharoitga, ayniqsa iqlim resurslariga bog‘liq. Tog‘ va tog‘ oldi hududlarda bu bog‘liqlik yanada yaqqol namoyon bo‘ladi, chunki balandlikning qisqa masofada o‘zgarishi havo harorati, namlik, shamol, yog‘in, bulutlilik va quyosh radiatsiyasi kabi meteorologik ko‘rsatkichlarning hududiy farqlanishiga sabab bo‘ladi. Natijada bir hududning o‘zida turizmning turli turlarini tashkil etish uchun qulay va noqulay davrlar shakllanadi.

Iqlim turistik hududning jozibadorligini, tashrif buyurish mavsumini, turistning ochiq havoda faoliyat olib borish imkoniyatini hamda sayohat davomiyligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Havo harorati va nisbiy namlik insonning termik sezgisiga ta’sir ko‘rsatsa, yog‘inlar, shamol va quyoshli vaqt miqdori piyoda sayr, ekskursiya, tog‘ turizmi va rekreatsion faoliyatning amaliy imkoniyatlarini belgilaydi. Shu sababli iqlimni faqat tabiiy sharoit elementi sifatida emas, balki turistik-rekreatsion resurs sifatida ham baholash zarur.

Turizm uchun iqlim qulayligini kompleks baholashda bir nechta meteorologik elementlarni yagona tizimda hisobga oluvchi indekslar qo‘llanadi. Z. Mieczkowski tomonidan taklif etilgan Tourism Climatic Index (TCI) havo harorati, namlik, yog‘in, shamol va quyoshli vaqt kabi ko‘rsatkichlarni umumlashtirib, turistik faoliyat uchun iqlim qulayligini baholashga imkon beradi [5]. Keyingi tadqiqotlarda esa turistik faoliyat turlari, turistlarning real sezgilari va termik komfortini yaxshiroq aks ettirishga qaratilgan yangi yondashuvlar ishlab chiqilgan [1].

Jizzax viloyatining Baxmal tumani tog‘ va tog‘ oldi hududlari ustun bo‘lgan, relyefi murakkab va tabiiy landshaftlari xilma-xil hududlardan biridir. Hududda Molguzar tog‘lari, Turkiston tizmasining tarmoqlari, Sangzor vodiysi hamda balandlik bo‘yicha farqlanuvchi landshaft majmualari mavjud. Mazkur tabiiy-geografik xususiyatlar turizmni rivojlantirish uchun muhim resurs bazasini shakllantiradi. Baxmal tumani bo‘yicha olib borilgan tabiiy-geografik tadqiqotlarda hududning relyefi, iqlimi, suv resurslari, tuproq va o‘simlik qoplami hamda zamonaviy GIS texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan [4].

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi. Tog‘li hududlarda turizmni barqaror rivojlantirish uchun tabiiy resurslarning mavjudligini qayd etishning o‘zi yetarli emas. Turist qachon, qayerda va qanday turistik faoliyat bilan shug‘ullanishi mumkinligini aniqlashda

iqlimning hududiy va mavsumiy xususiyatlarini hisobga olish zarur. Ayniqsa, ekstremal issiq yoki sovuq, kuchli shamol, jadal yog‘in, namlikning yuqori bo‘lishi kabi holatlar sayyohning fiziologik holati va xavfsizligiga bevosita ta’sir qiladi.

Baxmal tumani bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlarni mazmuniga ko‘ra bir necha yo‘nalishga ajratish mumkin. L.B. Jumanov hududning geografik o‘rni, geologik tuzilishi, relyefi, iqlimi, suvlari, o‘simlik va hayvonot dunyosini kompleks yoritgan hamda GIS texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlarini ko‘rsatgan [4]. S. Jo‘raboyev tumanning tabiiy sharoiti bilan bir qatorda yer fondi, aholi, xo‘jalik tarmoqlari, infratuzilma va ekologik holatini umumiy geografik nuqtayi nazardan tavsiflagan [2]. N. Jo‘raqulova esa hududning geografik joylashuvi va toponimik xususiyatlarini tarixiy-geografik jarayonlar bilan bog‘liq holda tahlil qilgan [3].

Turistik imkoniyatlarni o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda Baxmalning tog‘li hududlari, tabiiy landshaftlari, g‘orlari, qishloq turizmi va infratuzilmani rivojlantirish istiqbollari qayd etilgan [6]. Ushbu ishlar hudud turizmini rivojlantirish uchun muhim ilmiy asos yaratadi. Biroq mavjud tadqiqotlarda meteorologik omillarning turistik faoliyatning konkret turlari, turistning termik komforti va mavsumiylikka kompleks ta’siri alohida tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. Shu sababli Baxmal tumanida iqlim-turizm munosabatlarini tizimli baholash dolzarb ilmiy masala hisoblanadi.

Muhokama va natijalar. Havo harorati turistik faoliyatning davomiyligi va intensivligini belgilaydi. Yozda tog‘larning balandroq qismlarida havo haroratining pastroq bo‘lishi tekislik va past tog‘ oldi hududlariga nisbatan qulayroq rekreatsion sharoit yaratishi mumkin. Aksincha, qish oylarida balandlik ortishi bilan sovuq stressi va shamol ta’sirining kuchayishi turistlar xavfsizligini cheklovchi omilga aylanadi. Demak, bir xil turistik faoliyatni tuman bo‘ylab bir xil muddatda rejalashtirish maqsadga muvofiq emas.

Nisbiy namlik harorat bilan birgalikda insonning termik sezgisini o‘zgartiradi. Yuqori harorat va yuqori namlik birgalikda kuzatilganda organizmning issiqlikni tashqi muhitga chiqarish imkoniyati kamayadi. Past haroratda esa shamolning kuchayishi tananing issiqlik yo‘qotishini tezlashtiradi. Shu sababli tog‘ turizmi va piyoda yo‘nalishlarda shamol tezligi faqat meteorologik ko‘rsatkich emas, balki xavfsizlik va komfort omili sifatida ham baholanishi kerak.

Atmosfera yog‘inlari ochiq havodagi turistik faoliyatga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi. Kuchli yog‘in piyoda yo‘llar, ekskursiyalar va tog‘ marshrutlarini vaqtincha cheklashi mumkin, biroq qish faslida yetarli va barqaror qor qoplami ayrim rekreatsion faoliyatlar uchun qo‘shimcha imkoniyat yaratadi. Quyosh radiatsiyasi va bulutlilik esa tabiatni kuzatish, foto va ekskursiya turizmi uchun estetik sharoitni belgilaydi; issiq davrda kuchli quyosh radiatsiyasi termik noqulaylikni kuchaytirishi mumkin.

Iqlim omili	Turizm faoliyatiga asosiy ta’siri	Baxmal tumani uchun ahamiyati
Havo harorati	Termik komfort va faoliyat davomiyligini belgilaydi	Balandlik bo‘yicha farqlanish turistik mavsumni o‘zgartiradi
Yog‘in	Ochiq havodagi faoliyatni cheklashi yoki qishki faoliyatga sharoit yaratishi mumkin	Tog‘ va tog‘ oldi qismlarida miqdori va rejimi farqlanadi
Nisbiy namlik	Insonning issiq va sovuqni sezish darajasiga ta’sir qiladi	Harorat bilan kompleks baholanishi zarur
Shamol	Sovuq yoki issiqlik ta’sirini	Relyefga bog‘liq mahalliy farqlar

	kuchaytiradi, xavfsizlikka ta’sir qiladi	kuzatiladi
Quyosh radiatsiyasi	Ochiq havodagi rekreatsiya va termik komfortga ta’sir qiladi	Yozgi va o‘tish fasllarida alohida ahamiyatli

1-jadval. Baxmal tumanida asosiy iqlim omillarining turizm faoliyatiga ta’siri

Bahor davrida haroratning ko‘tarilishi, landshaftlarning yashillanishi va tabiatning estetik jozibadorligi ekologik hamda ekskursiya turizmi uchun qulay fon yaratadi. Shu bilan birga, yog‘inli kunlar soni, tog‘ yo‘llarining holati va sel-suv oqimlari kabi omillar marshrutlarni rejalashtirishda hisobga olinishi kerak. Yozda baland hududlarning nisbatan salqin mikroiqlimi tog‘ rekreatsiyasi va piyoda turizmi uchun ahamiyatli bo‘lsa, pastroq qismlarda kunning eng issiq vaqtlarida termik noqulaylik yuzaga kelishi mumkin.

Kuzda mo‘tadil harorat, havoning nisbatan barqarorligi va landshaft rang-barangligi qisqa muddatli rekreatsiya, sayr va tabiatni kuzatish uchun qulay sharoit yaratadi. Qishda esa turistik imkoniyatlar qor qoplami, havo harorati, shamol tezligi va yo‘llarning o‘tuvchanligiga bog‘liq ravishda keskin farqlanadi. Bu holat tuman bo‘yicha yagona «qulay mavsum» tushunchasidan ko‘ra turizm turi va balandlikka mos mavsumiy kalendar ishlab chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda meteorologik ma’lumotlarni TCI, HCI, PET yoki UTCI kabi kompleks iqlim-turizm va termik komfort indekslari yordamida baholash, olingan natijalarni geografik axborot tizimlari muhitida xaritalashtirish maqsadga muvofiq. Bunda raqamli balandlik modeli, yonbag‘ir ekspozitsiyasi, qiyalik, yer qoplami va transport infratuzilmasi kabi qatlamlarni iqlim ko‘rsatkichlari bilan integratsiyalash turistik qulaylikning hududiy modelini yaratish imkonini beradi. Natijada Baxmal tumanida turizm uchun qulay hudud va davrlarni ilmiy asosda ajratish mumkin bo‘ladi.

Xulosa. O‘tkazilgan tahlil tog‘ va tog‘ oldi hududlarda turizm faoliyatining shakllanishi, davomiyligi va mavsumiyligida iqlim yetakchi tabiiy omillardan biri ekanini ko‘rsatdi. Havo harorati, nisbiy namlik, atmosfera yog‘inlari, shamol va quyosh radiatsiyasi turistning termik komforti va ochiq havodagi faoliyat imkoniyatiga kompleks ta’sir ko‘rsatadi.

Baxmal tumanining murakkab relyefi va balandlik bo‘yicha farqlanishi iqlim sharoitining hududiy mozaikasini shakllantiradi. Bu esa tumanning turli qismlarida bir xil vaqtda turizmning turli yo‘nalishlari uchun turlicha qulaylik darajasi yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Shu bois turistik faoliyatni fasllar va balandlik mintaqalari bo‘yicha tabaqalashtirib rejalashtirish ilmiy va amaliy jihatdan maqsadga muvofiq.

Mavjud ilmiy adabiyotlar Baxmalning tabiiy-geografik xususiyatlari, ijtimoiy-iqtisodiy holati va turistik salohiyati bo‘yicha muhim ma’lumotlar bergan. Biroq iqlim ko‘rsatkichlarining turizm faoliyati turlari va inson komfortiga ta’sirini integrallashgan tarzda baholash uchun maxsus tadqiqotlar talab etiladi. Bunda zamonaviy iqlim indekslari va GIS texnologiyalarini birgalikda qo‘llash Baxmal tumanining iqlim-turizm qulayligi xaritalarini yaratish, turistik mavsumlarni asoslash va xavfsiz marshrutlarni belgilash imkoniyatini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. de Freitas C.R., Scott D., McBoyle G. A second generation climate index for tourism (CIT): specification and verification // International Journal of Biometeorology. – 2008. – Vol. 52. – P. 399–407. DOI: 10.1007/s00484-007-0134-3.

2. Jo‘raboyev S.Y. Baxmal tumaniga umumiy geografik tavsif // Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan. – 2025. – Vol. 3, No. 5. – P. 291–295. DOI: 10.5281/zenodo.15500211.

3. Jo‘raqulova N.N. Baxmal tumanining geografik joylashuvi va toponomikasi (1991–2024) // Academic Research in Modern Science. – 2025. – Vol. 4, No. 34. – P. 58–62. DOI: 10.5281/zenodo.15654475.

4. Jumanov L.B. Baxmal tumani hududining tabiiy geografik xususiyatlari // Geografiya: tabiat va jamiyat. – 2022. – № 2. DOI: 10.5281/zenodo.7505084.

5. Mieczkowski Z. The Tourism Climatic Index: A Method of Evaluating World Climates for Tourism // The Canadian Geographer. – 1985. – Vol. 29, No. 3. – P. 220–233. DOI: 10.1111/j.1541-0064.1985.tb00365.x.

6. Xasanov X.T. Turizmni rivojlantirishning istiqbolli yo‘llari, muammolari va yechimlari (Baxmal tumani misolida) // Ta’limning zamonaviy transformatsiyasi. – 2023. – Vol. 1, No. 1.

FARG‘ONA VILOYATIDA ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISH IMKONIYATLARI

Madraximov Ablazbek Erkinjon o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti, geografiya kafedrasi katta o‘qituvchisi, PhD
Xoliqov Xasanjon Imomnazar o‘g‘li
Farg‘ona davlat universiteti, 1-bosqich magistratura talabasi

Annotatsiya*: Ushbu maqolada O‘zbekistonda ziyorat turizmining ahamiyati va uni rivojlantirish salohiyati bo‘yicha masalalari ko‘rib chiqilgan. Bundan tashqari, ziyoratgohlarga eng boy hududlardan biri bo‘lgan Farg‘ona viloyatining ziyorat maskanlari, ularni jahon andozalari asosida obodonlashtirish, ta’mirlash va rekonstruksiya qilish bo‘yicha olib borilayotgan ishlar xususida to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, Farg‘ona viloyatida ziyorat turizmini rivojlantirish imkoniyatlari bo‘yicha olib borilgan tadqiqot natijalari bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *ziyorat turizmi, ziyorat maskanlari, diniy turizm, muqaddas qadamjoylar, maqbaralar*

Kirish*:* Ziyorat qilish ming yillar oldin vujudga kelgan dastlabki sayyohlik harakatlari hisoblanadi. Zamonaviy turizm nisbatan yangi soha sifatida qaralsa-da, uning kelib chiqishi qadimiy ziyorat amallariga borib taqaladi. Ziyorat turizmi – bu diniy turizmning kichik turi bo‘lib, bunda ziyoratchi shunchaki diqqatga sazovor joylarni tomosha qilish, diniy yodgorliklar va ashyolarni tomosha qilishdan tashqari, diniy yoki ma’naviy maqsadlarda sayohatga boradi. Ziyorat – bu qadimiy harakatchanlik shakli bo‘lib, zamonaviy va ziyorat turizmlarining asosi hisoblanadi, shuningdek, sayyohlarni diniy qarashlari va urf-odatlariga kuchli tarzda turtki beradi [2; 8].

Hozirgi kunda sayyoramizning barcha mamlakatlari ziyorat turizmini rivojlantirish uchun qattiq bel bog‘laganlar. Jahon sayyohlik tashkilotining hisob-kitoblariga ko‘ra, har yili dunyodagi asosiy ziyoratgohlarga ziyorat qilish maqsadida 300 milliondan 330 milliongacha sayyoh tashrif buyuradi [10]. Shuningdek, dunyoda olti yuz millionga yaqin milliy va xalqaro diniy sayohatlar amalga oshiriladi. Shulardan eng yiriklari Hindistondagi Kumbh Mela shahrida bo‘lib o‘tadi. Ushbu shaharga har yili o‘rtacha 120 milliondan ortiq ziyoratchilar tashrif buyurishadi. Bundan tashqari, musulmonlar hayotida bir marta tashrif buyurish talab qilinadigan Makka shahridagi haj ziyorati amallari ham dunyodagi eng yirik ziyorat turizm markazlaridan biri hisoblanadi. [12]

Dunyoning ko‘plab mamlakatlari qatori O‘zbekiston Respublikasi ham o‘zining boy tarixi, madaniyati, jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo‘shgan olimu allomalari, beqiyos madaniy meros obyektlari, qadimiy me’morchilik, hunarmandchilik va pazandachilik san’ati bilan bir qatorda, ziyorat turizmi yo‘nalishida ham yuksak salohiyatga ega mamlakat